Doğumunun 65. Yılında
Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan

Tarihin İçinden

Editör: Prof. Dr. M. Akif Erdoğru

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

ZAPTİYE NÂZIRI HÜSEYİN NÂZIM PAŞANIN HÂTIRALARINDA ERMENİ OLAYLARI

Mevlüt Çelebi*

Osmanlı Devletini idare edenlerin *"tebaa-ı sâdıka"* olarak gördükleri için devlet içinde ayrıcalıklı bir yere sahip oldukları bilinen Ermeniler, 19. yüzyılda önce Rusların, daha sonra da İngilizlerin kışkırtmalarıyla bağımsızlık hareketine başlamışlardır. Yüzlerce yıl birlikte yaşadıkları Müslümanlara karşı acımasızlıkta isyancı diğer unsurlardan geri kalmayan Ermeniler, daha da ileri giderek terörü de bir araç olarak seçmişlerdir. Öyle ki, devletin başkentinde banka basacak ve padişaha suikast düzenleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Terör; Ermeni bağımsızlık hareketlerinde toplu isyanları destekleyici bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Ermeni isyan ve terörist faaliyetlerinde 1890'lı yıllar önemli bir aşamadır.

Bu dönemde, asayiş ile doğrudan ilgisi olan bir bakanlığın başındaki kişi olarak Zaptiye Nâzırı Hüseyin Nâzım Paşanın[1] yazdık-

* Yard. Doç., Dr. Celâl Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Harbiye Nezareti Nüfus Kalemi memurlarından Hasan Tahsin Efendinin oğludur. 1854'te İstanbul'da doğmuştur. Ortaokul eğitimini Bayezid Rüştiyesi'nde okudu. Daha sonra Kıbrıs'a gitti. Orada bir yıl Farsça okudu, İstanbul'a dönünce 1872'de Sadaret'te tercüme işleriyle uğraşan Tahrirat-ı Ecnebiye Odası'nda çalıştı. Bir sene sonra hukuk tahsil etmek üzere Paris'e gönderildi. Bir müddet sonra, yurt dışında bulunan öğrencilerin yurda dönmesi için alınan karar nedeniyle Türkiye'ye döndü ve kısa bir süre Nafıa Nezaret Tercüme Odası'nda çalıştı. Buradaki işinden istifa ederek *Tercüman-ı Hakikat ve İttihat* gazetelerinde yazmaya başladı.

ları önemlidir. Hüseyin Nâzım Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in, Ermeni komitelerinin amaç ve eylemlerinin Avrupa kamuoyuna tanıtılması için bir rapor hazırlamakla görevlendirdiği komisyona başkanlık yapmıştır. Bu komisyonun çalışmaları sonucu hazırlanan rapor padişaha 4 Şubat 1895 tarihinde sunulmuş ve Ermeni Komiteleri başlığıyla Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır.[2] Hüseyin Nâzım Paşa, bu raporun dışında Ermeni olayları hakkında başka bir rapor daha hazırlamış ve bunu da 3 Ocak 1897'de Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. Paşanın iki cilt halinde hazırladığı *Ermeni Tarih-i Vukû'atı* başlıklı bu rapor da yine Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından iki cilt olarak ve iki kez yayınlanmıştır.[3] Tebliğimize esas olan *Yeni Gün* gazetesindeki hâtıralarından, *Ermeni Olayları Tarihi*'nin ikin-

1877'de Takvim-i Vekayi yazarlığına ve Galata Rüşdiyesi öğretmenliğine tayin edildi. Daha sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile padişahın başkanlığında kurulan komisyonun yazı işlerini yürüttü. 1878'de belediye teşkilatının ıslahı için kurulan komisyonun yazı işleri ve belediye tercüme odası müdürlüklerine, ertesi yıl da belediye yazı işleri müdürlüğüne atandı. Kısa bir süre Beyoğlu Mutasarrıflığı yaptıktan sonra 28 Temmuz 1890'da Zaptiye Nâzırlığı'na tâyin edildi. Bu görevi, rahatsızlığı nedeniyle görevden alındığı 4 Kasım 1896 tarihine kadar yürüttü. Sonraki dönemlerde Beyrut, Suriye, Cezair-i Bahrisefid, Aydın ve Edirne valilikleri yaptı. 1894'deki vezirlik rütbesi dışında Hüseyin Nâzım Paşaya ayrıca pek çok nişan ve madalyalar da verilmiştir. 8 Aralık 1927'de vefat etmiş ve Karacaahmet mezarlığına defnedilmiştir. Nâzım Paşa, bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda şair, müellif ve mütercimdi. İspanya rahiplerinin zulümlerini anlatan Engizisyon Esrarı isimli eseri tercüme etmiş ve yine bu bölge hakkında olan Endülüs adlı kitabı yazmıştır. Bunların dışında. Aleksaviç, Sahum ve Hicret adlı üç de tiyatro eseri vardır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sicill-i Ahvâl Defteri*, c.4, s. 186-187, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* 2. cilt, (üçüncü baskı), İstanbul, Dergâh Yay., 1988, s. 1149-1151, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I,* Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994, s. LI–LII.

2 *Ermeni Komiteleri (1891-1895),* Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001.

3 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 2 cilt, Ankara, Başbakanlık Devet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994 ve 1998.

ci baskısında hayatından bahsedilirken faydalanılmışsa da, ilk kez bu çaplı geniş bir araştırmaya konu olmaktadır.

I-Hâtıralar Hakkında Genel Bilgi

Hâtıralar, *Yeni Gün* gazetesinde 14 Haziran–1 Teşrinievvel (Ekim) 1931 tarihleri arasında 110 tefrika olarak ve "Nâzım Paşanın Hâtıratı" başlığıyla yayınlanmıştır. Nâzım Paşa, "Mukaddime"de kendisini Zaptiye Nezareti'ne getiren olayları anlatarak başladığı hâtıralarını (1890) nezaretten ayrıldığı zamana kadar (1896) kadar getirmiştir. Hüseyin Nâzım Paşanın hâtıralarından ilk olarak 3 Haziran 1931 günü ilk sayfasında söz eden gazetede şunlar yazılmıştır:

"Yeni Tefrikamız: Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşanın Hâtıratı. Tefrikadan ilk kez söz ederken gazete, yukarıdaki başlığı kullanmış ve Paşanın da bir fotoğrafına yer vermiştir. "Abdülhamit devrindeki Ermeni vakaları ve esrar içinde kalmış vakalar. Yeni Gün birkaç güne kadar Osmanlı tarihinin yapraklarını açacak, bu arada "Ermeni Patırtısı" denilen vukuatın da iç yüzünü gösterecektir.

Yeni Gün, bu tarihî hizmeti vakaları tetkik ederek birbirine uymayan bazı vesikalarda hükümler çıkararak değil, hâdiselerin, vakaların içinde yaşayan ve gördüklerini, bildiklerini günü gününe kaydeden bir zâtın hâtıratını nakletmek suretiyle îfa edecektir.

Hâtıratın sahibi Abdülhamid devrinin çok tanınmış simalarından Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşadır. O devirde yüksek memuriyetlerde, valiliklerde bulunmuş, gazetecilik yapmış, nihayet Abdülhamid devri mezaliminin icra vasıtası olarak ve halâ tüyleri ürperterek hatırlanan zaptiye nâzırlığına kadar yükselmiş fakat namus ve iffetine, hamiyet ve vatanperverliğine en küçük bir leke bile sürdürmemiş olan merhum bu hâtıratıyla zamanının bir çok facialarını bugün için de yaşıyormuş gibi canlandıracaktır.

Muhterem okuyucularımızın hâtıratın kaydettiği çok mühim, bazen çok feci, bazen çok gülünç vukuatı ve hâdiseleri büyük bir heyecanla okuyup takip edeceklerine şüphe etmiyoruz.

Pek yakında tefrika halinde neşretmeye başlayacağız."

Gazete; tefrikanın başladığı 14 Haziran gününe kadar her gün, hâtırattan parçalar aktarmak suretiyle tanıtmıştır. Ayrıca, belge ve fotoğraflar da yayınlayarak ve çarpıcı başlıklarla tanıtmıştır. Bunlardan bir misal olarak aşağıdaki satırları verebiliriz: *"Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşanın Hâtıratı. Hâtırat ümidin fevkinde alaka uyandırdı. Neşrine başlayacağımızı bildirdiğimiz Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşanın hâtıratı daha şimdiden karilerimiz arasında büyük alaka uyandırdı. Aldığımız bir çok mektuplarda bu yeni tefrikamızın ne zaman başlayacağı sorulmakta ve haklı bir sabırsızlık göstermektedir.*

Tefrikamızın neşrini tacile karar verdik. Bir iki gün içinde başlayacağız."[4]

Hâtıralar hakkında başka gazetelerde de küçük haberlere rastlanmıştır.[5] Bu tip tanıtım yazılarının hemen her gün yer almasından sonra 14 Haziran 1931 günü yayınına başlarken şu görüşler dile getirilmiştir: *"Nâzım Paşa. Bütün memlekette heyecan verecek hâtırat başladı. Tarihi tefrikamızı bugün neşretmeye başladık. Bütün memlekette heyecan uyandıracağı muhakkak olan bu hâtıratın ne kadar zengin tarihi ve gizli kalmış malumatı ihtiva etmekte olduğunu bir kere daha izah etmek üzere fasıllarından bazılarının yalnız serlevhalarını aşağıya kaydediyoruz."*

Hüseyin Nâzım Paşanın hâtıralarının en önemli özelliği; iç güvenlikle birinci derecede ilgili bir nezarette 6 yıl görev yapan bir devlet adamının belgelerle desteklenmiş olmasıdır. Paşa; Ermeni meselesi hakkındaki raporlarında yer alan belgelerin bir kısmına

4 *Yeni Gün*, 8 Haziran 1931, s. 1.

5 Küçük bir haber için bakınız: *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1931, s. 2.

burada da yer vermesi ve kendisi ve bakanlığı ile diğer kurumlar arasında yapılan yazışmaların birer suretini kendisi için saklamış olması, belirtilmesi gereken diğer önemli bir noktadır. Nâzım Paşa sözünü ettiğimiz ve tefrikada hemen her gün bir tane yayınlanan belgeler hakkında "bu vesaik tamamen mahfuzdur" derken Yeni Gün de, "Bu vesaik tarafımızdan aynen neşredilmektedir" notunu eklemiştir.[6]

Yalnızca Osmanlı makamları arasındaki yazışmalara yer verilmemiştir. En az bunlar kadar önemli olmak üzere Ermeniler arasındaki yazışmalar ve diğer vesikalarda hatıralarda yer bulmuştur. Yurt dışındaki Ermeni komitelerinin çalışmalarında önemli bir merkez olan Londra'daki faaliyetlerine ait yazışmalara da rastlanmaktadır. Ayrıca Ermenilerin yayınladıkları bildiriler ve Ermeni gazetelerinde çıkan makalelerin de tercümeleri verilmiştir.

II- Hâtıraların Muhteviyâtı

A- Bâb-ı Âli Gösterisi

Hüseyin Nâzım Paşanın *Yeni Gün*'de 14 Haziran 1931'de başlayan hâtıraları "Mukaddime" ile başlamıştır. Paşa burada, nasıl zaptiye nâzırı olduğunu ve kendisine "Ermeni Cellâdı" denilmesine yol açan olayları anlatarak başlamıştır. Hüseyin Nâzım Paşanın Ermeni olaylarından anlattığı ilk olay, Ermenilerin 30 Eylül 1895 günü Bâb-ı âli'yi basmaya karar vermeleridir.

Zaptiye Nâzırlığı'na tayin edildikten sonra ilk iş olarak, Ermeni komiteleri tarafından "hain" olduğu iddiasıyla öldürülen devlete bağlı Ermenilerden Haçik Efendi'nin katliyle ilgilenen Hüseyin Nâzım Paşa, yakalanan kâtilden, Ermenilerin 30 Eylül 1895'de Bâb-ı âliye saldıracaklarını öğrenmiştir.

6 27 Haziran 1931, No: 14.

İsyan, kararlaştırıldığı gibi 30 Eylül günü başlamıştır. O gün başlarında komitenin reisleri ve azaları bulunduğu halde bir, iki bin Ermeni, Patrikhane kilisesinde toplandılar. Türk zulmünden, Ermeni istiklâlinden söz eden hararetli konuşmalardan sonra ihtilalin başladığı duyuruldu. İsyancılar topluca ve silahlı olarak Kumkapı'dan Nuruosmaniye'ye doğru hareket ettiler. Güzergâhtaki güvenlik görevlilerinin dağılmaları yönündeki uyarılarına aldırmadan ve "Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Hürriyet!" sloganları eşliğinde yürüyüşe devam ettiler.

Polisin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen hareketlerine devam eden Ermeniler, silah kullanmaya, bazı jandarma ve polisleri yaralamaya ve öldürmeye başladılar. Ermeniler, güvenlik kuvvetlerine ve kendi halinde işine giden Müslüman, Rum, Yahudi kim olursa olsun saldırmaya başladılar. Bunun üzerine jandarma ve polis kuvvetleri de silah kullanmaya mecbur oldular. Bu topluluğun Sultan Mahmut türbesi civarında üzerine saldırdığı jandarma Binbaşı Servet Bey, can verirken, *"Pây-ı taht'ta, müsellâh jandarma ve polis kıt'alarının karşısında ben salhanede koyun kesilir gibi boğazlanıyorum, memleketin ve devletin hayatıyla, şerefiyle oynayan şu kâtillere silah isti'mâl edilemiyor; Allah acısın bu memlekete!"* diye bağırmış ve ağzından, burnundan kan boşanarak yere yuvarlanmıştı.

Bu cinayetle gözlerini kan bürüyen komitecilerin amacı, Müslümanları karşılık vermeye zorlayarak karışıklığı umumî bir şekle getirmek ve böylece bir Avrupa müdahalesine zemin hazırlamaktı. Ermenilerin hedefi Bâb-ı âliye hücum etmekti. Başlarında Zaptiye Nâzırı Hüseyin Nâzım Paşa olan ihtiyat kuvvetinin oraya yetişmesi üzerine Ermeniler geri çekilmeye ve kiliseye sığınmaya mecbur kaldılar. İhtilalcilerin bir kısmı kiliseye geri çekilirken, Müslüman mahallelerine dağılmış olan ihtilâlciler, halkı öldürmeye başladılar.

Osmanlı idarecileri bir yandan bu Ermenilerin hareketlerini önlemeye çalışırken, diğer yandan da patrikhaneye giderek âsilere yeniden ihtarda bulunulmasına karar verdiler. Bu görevi yerine getirmek üzere Ermeni Patrikhanesine giden Zaptiye Nâzırını Ermeni patriği, "rahatsız olduğu" gerekçesiyle kabul etmedi.

Nâzırın, olayların önlenmesi konusundaki uyarılarından sonuç alınamayınca, Türkler de ayaklandı ve Ermenilerle Türkler arasında çatışma başladı. Bu durumun daha feci sonuçlar vereceğinden endişe eden Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Patriğini görmek üzere tekrar Patrikhaneye gitti. Nâzır, "Bir devletin mukadderatıyla böyle açıktan açığa ve bu kadar küstahane surette oynanamaz! Siz milletiniz üzerinde çok etkilisiniz, bunlara nâsihat ediniz, dağılsınlar, yoksa ben dağıtmasını bilirim. O takdirde de çok vahim düşecek neticelerin mesuliyeti size ait olacaktır!" şeklinde konuşmuştur. Patrik; "Ben nâsihat etsem de dinlemezler ki. Bunlar bir kere gemi azıya almışlar. Maamafih dağılmaları için haber göndereceğim, inşallah müessir olur" cevabını vermiştir.

Ermenilerin Müslüman mahallelerine saldırması üzerine ihtilâl tekrar başlamıştır. Müslüman ve Ermeniler arasındaki çatışmalar hükümet kuvvetlerinin olay yerine gelmesine kadar devam etmiştir. Bu kez güvenlik kuvvetlerine saldıran Ermeniler, bir yandan da "Şimdi İngiliz donanması gelecek, yetişecek, bizi esaretten kurtaracak; o vakit bakalım siz ne yaparsınız!" diye bağırıyorlardı. Ermenilerin, isyanı bütün İstanbul'a yayma çabası, alınan ek tedbirlerle önlenmiş ve 2 Ekimde olaylar kısmen kontrol altına alınmıştır. Bu olaylar da iki taraftan 300 kişi hayatını yitirmiştir.[7]

7 16 Haziran 1931, No: 3, 22 Haziran 1931, No: 9.

B-Zeytun İsyanı

Ermeni ihtilâlinde Kilikya'nın özel bir yeri vardır. Hükümet; Hınçak Komitesi'nin Maraş ile Zeytun arasındaki Cihat köprüsünü yıkmasından ve Zeytun'un telgraf hatlarının kesmesinden sonra, çıkması beklenen yeni Ermeni isyanının ağırlık noktasının Zeytun olacağını tahmin ediyordu. Bu tahmine göre de birtakım tedbirler alınmıştı. 24 Ekim 1895'te Zeytun'da (Bugün Kahraman Maraş ilimize bağlı Süleymanlı ilçesi) başlayan isyan kısa süre içinde çevreye yayıldı. 28 Ekimde Çokmerzmen köyünde beş bini aşkın Ermeni komitacısı toplandı. Bunlar kasabanın etrafına mükemmel tabya ve istihkâmlar yapıyordu. Kilikya isyanlarının merkezi; Maraş bölgesinde Elbistan ile Feke arasındaki Zeytun'dur ve amaç isyanı Adana ve Halep vilâyetlerine yaymaktır.

Komite, Zeytun'a beklenen kuvvet gelinceye kadar çete muharebesi yaparak ve köyleri yağma ederek, Türkleri öldürerek, etrafa dehşet salmaya çalışıyorlardı. Zeytun'da başlayan isyan hareketi kısa bir süre içinde Antep'e de sirayet etti. Cihat köprüsünün yıkılması, yolların tutulması, Zeytun kışlasında mahsur kalan tabura yardım için gönderilen askeri birlikleri zor durumda bıraktı. Susuz kalan ve artık cephanesi tükenen Zeytun kışlasındaki askerler, eşkıyaya teslime mecbur oldu. Komitecilerin Zeytun'a girişi feci oldu, teslim olan üç yüzden fazla askeri subaylarıyla beraber pek vahşi bir şekilde şehit ettiler. Bunlardan birçoğunun derilerini yüzdüler, dillerini ve kafalarını kesip sırıklar üzerinde teşhir ettiler.

Zeytun harekâtını idare edenlerin başında, Kumkapı gösterilerini örgütleyen Baron Aghasi vardı. Zeytun kışlasını teslim aldıktan ve askeri hunharca şehit ettikten sonra gurura kapılan komiteciler, ulu orta köylere, kazalara saldırıp yağmacılığa, katliam ve kadınların ırzına geçme eylemlerini artırdılar. Bu olayların ve isyanların Maraş, Antep, Urfa Halep, İskenderun, Kayseri, Sivas, Elazığ, Van,

Diyarbakır ve Bitlis'e kadar genişlemiş ve Ermeni eşkıyaları Göksun'a hücum etmişlerdir. Bu hücumun başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Türk askeri kontrolü ele almışlardır. Zeytun'a geri çekilen Ermeni çetesini komuta eden Baron Aghasi'nin etrafı çevrilmişti ve teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Fakat bu sırada İstanbul'daki elçilerden bir kısmı Padişaha, Zeytun'daki âsiler için genel af ilan edilmesini tavsiye ediyorlardı. Zeytun'u muhasara eden askerî kuvvetlerin kumandanı, iki gün zarfında eşkıyayı tamamen etkisiz hale getirebileceğini bildiriyordu. Hüseyin Nâzım Paşa da af fikrine sıcak bakmadığını belirtti. Padişah da eşkıyanın affedilmesini doğru bulmadığı halde elçilerin ısrarıyla komite reislerinin affına ve Avrupa'ya gitmelerine izin verdi.

14 Mart 1896 tarihi itibarıyla Kilikya ihtilali sona ermiş ve isyanın elebaşı Baron Aghasi ile arkadaşları bir Fransız gemisiyle Mersin'den Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Hüseyin Nâzım Paşa, Kilikya ihtilali hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Evet Kilikya ihtilâli hitam bulmuştu. Fakat bu kesin bir bitiş değildi. İhtilâlin dimağı, kolları mesabesinde olanlar daha serbest çalışmak üzere büyük devletlerin himayesinde muhtelif ecnebi memleketlerine dağılıyordu. Rahat durmayacakları muhakkaktı. Zaten Kilikya'daki isyan hareketi şimdilik durmuş olmakla beraber Ermeni ihtilâlciliği nihayet bulmuş değildi. Baron Aghasi ve komitenin diğer azılı sergerdeleri Türkiye hududu hâricine çıkarıldı; fakat geride kalan ikinci ve üçüncü sınıf komiteciler köylere hücum ediyor ve eskisi kadar olmasa da gene katliam yapıyor ve öteye beriye kundak sokarak yangın çıkarmaktan bir an hâli kalmıyorlardı."[8]

8 17 Temmuz 1931, No:34, 23 Temmuz 1931, No: 40.

C- Doğu Anadolu'da Ermeni İsyanları

1- Bitlis İsyanı

25 Ekim 1895 Cuma günü sabahı Bitlis'teki Hınk Horen Ermeni kilisesinde yapılan toplantıya İngiltere'den gelen Protestan misyonerlerinden George'un yaptığı konuşmadan verilecek özet; İngiltere'nin ve kilisenin Ermeni isyanlarındaki rolünü bütün açıklığıyla ortaya koyacaktır:

"Biliyor musunuz, bu sıralarda Ermeni milletinin tarihi yazılıyor! Bu tarihi şöyle veya böyle yazmak, şerefle açıp, şerefle bitirmek sizin, elinizdedir. Bütün düvel-i muazzama sizinle beraberdir. İngiltere sizlere en yeni silahlardan göndermiştir. Bu silahları ben, biliyorsunuz ki iktiza edenlere verdim. Silahı olmayan bana müracaat etsin vereyim. Bugün barbar Müslümanların Cuma günüdür. Vahşiler bugün kendi köhne ve bayağı dinlerince câmilere dolarlar. Ben de işte Allah'ın evinde ve Allah'la İsa'nın huzurunda size emrediyorum. Bugün burada da câmiler basılacak ve barbarlar itlâf edilecektir."

Bu nutku dinledikten sonra dağılan Ermeniler, câmiler hücum edecek şekilde yer tuttular; bunlar hücum için işaret ve kumanda bekliyorlardı. Müslümanlar cuma namazındaydılar. Ermeni kiliselerinden kampana çalmaya başladı ve akabinde de üç el silah atıldı. Bu, hücum emri idi. Bütün Ermeniler silahlarını çekerek, câmilere saldırdılar.

Asker ve jandarmanın yetişmesiyle mahallelerine çekilen Ermeniler bir taraftan kundak atarak şehrin her tarafında yangın çıkarıyor, bir taraftan da dükkânlarına ve evlerine dönen Türklerin üzerine saldırarak rast geldiklerini öldürüyorlardı, Asker, zâbıta kuvvetleri bir taraftan yangını söndürmeye, diğer taraftan Ermeni ihtilâlcilerini dağıtmaya çalışıyorlardı. Komitecilerin maksadı her ne pahasına olursa olsun kesin bir sonuç elde etmekti. Askerlerin yan-

gın söndürmekle meşgul olmasından istifade ederek Müslüman mahallesine saldırdılar. Yangının söndürülmesinden sonra Müslüman mahallesindeki olaylara müdahale eden askerlerin kararlılığı karşısında Ermeniler, dağılmak zorunda kaldılar. Ölüler ve yaralılar kaldırıldı; komitecilerden bir kısmı yakalandı; mütebakisi mahallerine ve kiliselerine kaçıp ikinci bir isyan ve ihtilâle hazırlanmaya başladılar.[9]

2-Vah İhtilali

Van'daki olaylar 30 Ekim 1895'de Ercik nahiyesi civarında âsâyişin muhafazası için dolaşın Van zaptiye alayına mensup seyyar birliğe, Boğazkesen ve Hacı Keşlak köyleri arasında Ermeni eşkıyaları tarafından ateş açıldı. Çıkan çatışmada Ermenilerden biri öldürüldü, diğerleri kaçtı. Kısmen sükunet sağlandıktan sonra Mayıs 1896'da Ermeniler Van ve civarında Müslümanlara saldırmaya başladılar. Saldırılar, aralıklarla ve bütün Mayıs ayı boyunca devam etti.

Haziranın üçünde Ermeni ihtilâlcileri isyan bayrağını açtıklarını ilan ediyorlar ve hükümete meydan okuyorlardı. 4 Haziran sabahı ise vakit öğleye yaklaştığı halde, Ermenilerin isyana hazırlandıklarını gösteren hareketlerden birisi olan dükkânlarını burada da açmadılar. Yoldan gelip geçen ahaliye ve askerlere pencerelerden ve hane duvarlarına mazgal gibi açtıkları deliklerden silah atmaya başladılar. Bu sırada Müslüman halk da müdafaa ve mukabelede bulundu. Silah sesleri çoğaldı. İki taraftan da yaralı ve ölü sayısı artıyordu. Şehrin dışında da askerlerle komiteciler arasında muharebe başlamıştı.

Anadolu'daki Ermeni ihtilâllerini teskine ve incelemelerde bulunmaya memur edilen Saadettin Paşanın devreye girmesi ve çaba-

9 24 Temmuz 1931, No: 41, 26 Temmuz 1931, No: 42.

ları sonucu çatışma durduruldu. Fakat aynı gün Erciş ve Âdilcevaz kazalarında da Ermeniler tarafından ihtilâl çıkarıldı. Bütün bu çatışmaların sonucu olarak bölgede meydana gelen çatışmalarda Türklerden üç yüz yirmi dört ölü ve iki yüz elli beş yaralı ve Ermenilerden de dört yüz elli altı ölü ve bir o kadar da yaralı vardı.[10]

3-Diyarbakır'da Ermeni Olayları

2 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır'da Müslümanlar cami için hazırlanıyor ve pazarda alış-veriş yapıyorlardı. Ermeni mahallesinde ve çarşıdaki Ermeni dükkânlarında bir fevkalâdelik hissedilmiyordu. Ezanın okunması üzerine Müslüman halk topluca dükkanlarını kapayarak cuma namazını eda için câmilere gittiler. Bu sırada Ermeni mahallesinde hummalı bir faaliyete başlandı. Topluca beklemekte olan Ermenilere doğru bir Ermeni papazı, yanında ihtiyarca bir kadınla beraber geldi. İhtiyar bir kadın cemaate hitaben şöyle bir konuşma yaptı:

"Evlâtlarım, analarınız, karılarınız bugün sizden kahramanlık bekliyor. Bugün seve seve kanını akıtan babayiğidi biz ilelebet takdis edeceğiz. Kadınlar, kaybolan erkekleri için çok gözyaşı dökerler; fakat milletin şanı, şerefi için akıtılan mübarek kanlar uğurunda dökülen gözyaşları acı ve matemli değildir."

Halk cuma namazını kılarken beş yüzden fazla ve son sistem tüfeklerle mücehhez komite fedaileri üç, beş koldan câmilere doğru ilerlediler. Vaziyeti görüp fevkalâde heyecana kapılan Türk kadınları kocalarını haberdar etmek için telâşla sokağa fırladılar. Kadınlar câmilere koşup, "Namazı bırakın! Ermeniler sizi öldürmeye geliyor!" diye erkekleri uyardılar. Câmileri terk eden Türkler kendilerini savunmak için tedbir aldılar. Artık Ermeniler de câmi avlu-

10 29 Temmuz 1931, No: 46, 3 Ağustos 1931, No: 51.

larına gelmişti, iki taraf çatışmaya başladılar. Ermeni kadın ve çocukları da Müslüman mahallesinde yangın çıkardılar.

Çatışmalardan haberdar olan hükümet olay yerine asker sevk etmiştir. Kavga, yalnız bir noktada değil, bütün câmilerin önünde cereyan ettiği, bir taraftan da yangın ilerlediği için âsâyişin iadesi zaman almıştır.

Merkezde sükûnet sağlanmış olmasına rağmen, Hınçakyan komitecilerin büyük bir kısmı Siverek kazasına kaçarak orada karışıklık çıkarmıştır. Fakat burada halk hazırlıklı olduğundan orada epeyce zayiat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır'daki isyan hareketleri altı gün devam etmiş ve Ermeni komitelerinin elebaşılarının büyük çoğunluğu telef edilmiştir.[11]

D- Orta Anadolu'da Ermeni İsyanları

Erzurum; Van, Trabzon, Ankara ve Adana vilâyetleriyle çevrili olan Sivas, bütün bu vilâyetlerde infilâk eden ihtilâl hâdisesinden etkilenmiş, buralardan kaçan birçok komiteciler Sivas ve civarında isyan çıkarmak için hazırlıklara başlamışlardı.

Ekim 1895'de Ermeniler, Sivas'ta kargaşalık çıkartarak bir saat kadar devam eden saldırılarda pek çok masum Türkü öldürdüler. Ertesi gün bazı komiteciler hoca kıyafetine girerek, Müslüman çarşısı içinde, "Ermeniler hücum etti; bizi mahvediyor; ey Müslümanlar uyanın!" diye halkı tahrike başladılar. Tahriklere kapılan Türklerle Ermeniler arasında yine çatışmalar yaşandı ve pek çok insan öldü.

Sivas bu bâdireyi böylece kapatırken, buradan ayrılan Ermeniler, Divriği, Darende ve Gürün taraflarına gitmişler, oralarda zaten isyana hazırlanmış olan komitecilerle birleşerek çevreye zarar vermeye başladılar. Meselâ Gürün kazasındaki komiteciler bu işe biz-

11 19 Ağustos 1931, No: 67, 20 Ağustos 1931, No: 68.

zat kendi mahallerini yakmaktan başladılar. Bir taraftan kendi evlerine ateş veriyorlar diğer taraftan Türk mahallerine baskın yapıyorlardı. Bu baskınlarda da hem eşya yağma ediyorlar hem kadın, erkek rast geldikleri Türkü öldürmek istiyorlardı. Burada meydana gelen çatışmalarda da iki taraftan pek çok insan öldü.

Ermeniler, Tokat sancağına bağlı Niksar kazasında önce gösteri yaparak ve ihtilâl şarkıları söyleyerek Türk mahallerinde dolaştıktan sonra kiliselerinde toplanarak çan çalmaya başlamışlardı. Artık kilisede çalınan çanın ihtilâl ve isyan emaresi olduğunu öğrenmeyen kalmamıştı; çanları müteakip, kilisede toplanmış durumdaki halk, yoldan geçen Türklerin üzerine kurşun atmaya ve bazılarını cerh ve katletmeye başladılar. Komiteciler, Niksar'la Tokat arasındaki telgraf hattını tahrip ettiklerinden kaza ile muhabere de mümkün olamıyordu. Fakat dışarıdan yardıma asker gelmesiyle isyan önlenebildi.[12]

Orta Anadolu'nun önemli şehirlerinden birisi olan Kayseri'de Kasım 1895'te bir Ermeni isyanı çıkmıştır. Ermeni âsileri bu defa yalnız Türklere değil şehirdeki Rumlara da hücum ve taarruz etmişlerdi. Ermeniler evlerin damı üzerinden Türk ve Rum mahallelerine kurşun yağdırıyorlardı. Çatışma bir saatten fazla devam etti. Askerî müfreze yetişerek kavganın önünü aldı.[13]

E-Karadeniz'de Ermeni İsyanları

Trabzon'daki isyan hareketi; bu sırada burada bulunmakta olan Van Valisi Bahri Paşa ile askerî kumandan Hamdi Paşanın, 3 Ekim 1895 akşamı, davetli oldukları Trabzon İstinaf Mahkemesi Reisi Esat Beyin evine giderken iki kişi tarafından vurulmalarıyla başladı. Bu sırada şehrin muhtelif noktalarından silah sesleri geliyordu.

12 10 Ağustos 931, No: 59, 14 Ağustos 1931, No: 63.
13 16 Ağustos 1931, No: 61, 17 Ağustos 1931, No: 65.

Ermeniler, Müslüman mahallerine taarruz etmeye başladılar. Karakollar; gönderilen asker ve jandarma birlikleriyle takviye edildi. O gece patlak veren olay fazla büyümeden kapatıldı.

Komiteciler şehirde mutlaka bir ihtilâl çıkarmak için civar köylere Müslüman kıyafetinde Ermeni propagandacılar göndererek Trabzon'da Ermenilerin isyan ettiğini, kanlı vukuât çıktığını ve nihayet hükümet kuvvetleri mağlûp olarak şehrin Ermenilere teslim olduğunu söylüyorlardı. Köylerden, Trabzon'u kurtarmak için akın akın silahlı Türkler gelmeye başladı; fakat bunlar vaziyeti görüp anladılar. Kendilerine nâsihat edildi ve köylerine döndüler.

Buna mukabil, komiteciler, Ermeni köylerine de, "Aman yetişin! Türkler bizi mahvediyor; imdat!" diye haber gönderdikleri gün (8 Ekim) köylerden silahlı Ermeniler birer ikişer gelip Ermeni mahallesinde toplandılar. O gün Ermeniler dükkânlarını açmadılar; şehir, ıssız, korkunç bir manzara aldı; bir ihtilâl ve isyan havası esiyor gibiydi. Vali maiyetine aldığı memleketin ileri gelenlerini alarak, Ermenilere nasihatte bulunmak üzere çarşıya gitti. Fakat silahlı pek çok Ermeni çeteleri görünce vazgeçerek vilayete döndü ve alınacak tedbirler hakkında polis müdürü ve askerî memurlarla müşavereye başladı. O sırada İstanbul'dan gelen vapurdan çıkan Ermeni; *"Ey Ermeniler! İstanbul milletimiz tarafından zapt edildi; Padişah Ermenilerin bütün arzularına boyun eğdi; siz ne duruyorsunuz? Yaşasın ihtilâl! Vurunuz! Kırınız, hücum ediniz"* diye Ermenileri tahrik etti.

Komiteciler, Müslüman mahallelerine hücum ettiler; sokakta bulunan kadın ve erkek bütün Müslümanları yaylım ateşi altına aldılar; evlere de silah atmaya başladılar. Türkler de kendilerini korumak için silaha sarılınca büyük bir çatışma çıktı. Hükümet kuvvetleri yetişinceye kadar gırtlak gırtlağa gelen Türkler ve Ermeniler epeyce yaralı ve ölü verdiler. Üç saat devam eden bu mukatelenin

önü güç hal ile alınabildi. Hâdisede Ermenilerden iki yüz üç ölü, on sekiz yaralı; Türklerden yirmi bir ölü, yirmi beş yaralı vardı. Bir de Rum öldü.[14]

F- Osmanlı Bankası Baskını

26 Ağustos 1896 Çarşamba günü, Beyoğlu'nda Dolapdere mevkiinde polise silah atan Arabacı Agop, Hüseyin Nâzım Paşaya *"Bugün kıyamet kopacaktır. Bugün hükmünüz, hükümetiz bitecektir. Beni isterseniz şimdi asınız; isterseniz diri diri yakınız, ağzımdan başka söz alamazsınız!"* dedi. Başka Ermeniler de İstanbul'da büyük bir olayın patlak vereceğini söylemekten hiç çekinmiyorlardı. Ermenilerin sözünü ettikleri olayın Osmanlı Bankası baskını olduğu kısa bir süre sonra anlaşıldı. 23 Ermeni terörist tarafından basılan bankada bir askerle bir polis şehit ve 24 kişi ağır surette yaralandı. Bankaya polis ve asker gönderildi. Bankada baskın eylemi devam ederken dışarıda da diğer komiteciler Müslümanlara saldırmaya başladılar. Ermeni ihtilâlcilerinden yüz kadarı kadın kıyafetine girerek Müslüman mahallelerine baskın yaptı ve Ermeni kilisesinde saklanan komiteciler de mütemadiyen kurşun atmaya başladılar. İstanbul o gün ve o gece en müthiş anlar yaşadı. Asker, Osmanlı Bankası'na ancak gece saat on bir raddelerinde girebildi; komiteciler o saate kadar silah kullandılar.

29 Ağustos Cumartesi sabahı, yine Osmanlı Bankası tarafında bir infilâk işitildi. Bankanın karşısındaki evde yirmiden fazla komiteci gizlenmişti. Açtıkları ateş sonucu yoldan geçen iki Müslüman ile bir Musevi ölmüş, çevredeki askeri birliğin komutanı ile bir asker de yaralanmıştı. Başlayan çatışma sonucu komitecilerden sekizi öldürülmüş, bir kısmı da sağ olarak yakalanmıştır.

14 4 Ağustos 1931, No: 52, 5 Ağustos 1931, No: 53.

Osmanlı Devletinin Zaptiye Nâzırının bu baskın hakkındaki değerlendirmesi, bir devletin içine düştüğü durumu göstermesi bakımından son derece son derece ibret vericidir: *"Garibi şu ki, bütün bu vakalarda yaralanan Ermeni fedailerini Rus sefareti baş tercümanı, Maksimof toplattırıp Rus hastanesine sevk ettirmişti. Bu Maksimof Rus sefaretinde yüzlerce komiteciyi -hem de maaşla- istihdam ettiriyordu... Ölenler öldü gitti; kaçanlar sefaretlerde, ecnebi bayrağını taşıyan vapurlarla ecanib hanelerinde saklandı; bunları almak mümkün olamıyordu. Hatta ihtifagâhından bana, sadr-ı azam ve sair rical-i devlete gayet ağır ve tahkirâmiz mektuplar da yazıyorlardı. Halbuki bunlar tutulmak, ifadeleri alınmak ve bil-muhakeme tecziye edilmek lâzımdı; fakat imkânı yoktu ki...Beyoğlu mutasarrıflığına, bari Rus hastanesinde yatan mecruhların ifadelerini aldırması lüzumunu tebliğ ettim; mutasarrıf yazdığı cevapta, 'Her gün memur gönderiyorum; bugün olmaz yarın diye savıyorlar; nihayet sefaret baş tercümanı Maksimof'a müracaat ettim; yarın memur gönderiniz mecruhların ifadesini alsınlar diye vaad etmiş iken Beyoğlu mustantıkı Mithat Bey ifade almak üzere gittiğinde yaralılar çok ağır hastadır, ifade vermeye iktidarları yoktur cevabıyla geri çevrilmiş'* diyordu.

Birkaç gün sonra da Maksimof, Beyoğlu mutasarrıflığına müracaat ederek, sefarethanede yüzü mütecaviz Ermeni hademe! bulunduğunu ve son vakalardan bunlar çok korktuklarından Rus kumpanyasına mensup bir vapurla İstanbul'dan çıkarılması için vapura rükuplarına kadar bir gûna taarruza uğramamalarını teminen miktar-ı kâfi polis ve jandarma terfikini rica ettiğini mutasarrıfa bildiriyor ve ne gûna muamele yapılmak lâzım geldiğini soruyordu.

Osmanlı Bankası baskınından sonra Hüseyin Nâzım Paşayı ziyaret eden Osmanlı Bankası Direktörü Edgar Vincent, bankada çalışan Ermenileri Amerika'ya göndermek istediğini söylemiştir. Ne-

denini soran Osmanlı Nâzırına verdiği cevap; "çünkü serbest bırakırsam siz tevkif ettireceksiniz" olmuştur. Hüseyin Nâzım Paşanın karşı çıkması üzerine verdiği cevap ibret vericidir: *"Ben, bunların hepsini Amerika'ya göndereceğim, hem de bu akşam Marsilya'ya hareket edecek Mesageri kumpanyası vapuruyla göndereceğim. Müdahale ederseniz sefaret nezdinde şikâyet ederim"*

Gerçekten de o akşam üzeri dört yüz otuz sekiz fedayi daha bu vapurlarla Avrupa'ya gönderildi. Bu suretle son isyanın mürettip ve müşevviklerinden birçok caniler kanunun pençesinden kurtarıldı.[15]

III- Hâtıralarda Dikkat Çeken Hususlar

Fransız İhtilâlinin yaygın bir düşünce haline getirdiği milliyetçilik, 19. yüzyılda toplumların milli kimliklerini kazanmalarını hızlandırmıştır. Bu bağlamda milliyetçilik; özellikle azınlık ya da başka bir devletin egemenliğinde yaşayan topluklarda bağımsızlık düşüncesine ve buna bağlı olarak kendi devletlerini kurma fikrine hayatiyet kazandırmıştır. Çok milliyetli yapıya sahip Avrupa ülkeleri, ülkelerindeki milliyetçi düşünceleri ve bağımsızlık hareketlerini etkisiz kılmak için işbirliği yapmışlardır. Ne var ki, aynı ülkeler, kendileri gibi çok milletli bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti söz konusu olunca, ikiyüzlü davranmışlar ve her türlü milliyetçi/bağımsız hareketi desteklemişlerdir.

Ana hatlarını çizdiğimiz bu iki yüzlü politika Zaptiye Nâzırı Hüseyin Nâzım Paşanın hâtıralarında; bir devletin ve bir bakanının içinde bulunduğu psikolojiyi ve çaresizliği yansıtan ibret verici olaylarla anlatılmıştır. Genel itibarıyla bunlar bilinmeyen gerçekler değildir. Fakat buradaki önemi, bir bakanın ağzından dile getirilmiş olmasıdır. Hüseyin Nâzım Paşanın anlattıklarında ilk göze çarpan

15 11 Eylül 1931, No: 90, 14 Eylül 1931, No: 93, 20 Eylül 1931, No: 99, 21 Eylül 1931, No: 100.

nokta, Rusya ve İngiltere'nin Ermenilere verdikleri destektir. Hemen her tefrikada bunu açıkça anlatmış, bununla yetinmeyerek konu hakkında belgelerle düşüncelerini desteklemiştir. Bunlar, Osmanlı Devletinde Ermeni eylemlerini başlatan ülkelerin Rusya ve İngiltere olduğunu açıkça göstermektedir.

Nâzım Paşanın Zaptiye Nâzırı olmasına yol açan 15 Temmuz 1890 tarihindeki yapılan Kumkapı gösterisi hakkında Ermeni patriğinin sözü açık bir itiraftır: *"Bunlar Rusya'dan gelme birkaç serserinin teşvikiyle yapılmak istenen kepazeliklerdir."*[16] 26 Ağustos 1896 günü Osmanlı Devletinin başkentinde bir bankayı basacak cüreti gösteren Ermenileri saklayan Rusya Büyükelçiliği baş tercümanı Maksimof, anlattığımız gibi, bunları Rus hastanesine sevk ettirmişti. Bununla da yetinmeyen Rus tercüman, elçilikte sakladığı yüz kadar Ermeni teröristi, "hademe" olduklarını iddia ederek Rusya'ya göndermeyi de başarmıştır.[17]

İngiltere, Ortadoğu'daki menfaatleri nedeniyle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devletini iç ve dış saldırılara karşı korumuştur. Yüzyılın sonuna doğru bu siyaseti terk eden İngiltere, Doğu Anadolu bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını desteklemiştir. Dikkat edilecek olursa, İngiltere'nin desteğinden sonra Ermeni isyanları etkili bir şekilde artmakla kalmamış, uluslararası platformlarda da Osmanlı Devletine ciddi zorluklar yaşatmaya başlamıştır. Bunu bildikleri içindir ki, Ermeniler hemen her isyanlarında; İngilizlerin yardımlarına gelerek istiklâllerini ilan etmelerine yardım edeceğine sağlayacağına[18] ve ihtilâl başlar başlamaz İngiliz donanmasının da İstanbul'u muhasara edeceğine[19] inanmışlardır.

16 15 Haziran 1931, No: 2.
17 14 Eylül 1931, No: 93.
18 22 Ağustos 1931, No: 70.
19 16 Haziran 1931, No: 3.

Bitlis isyanında İngiliz protestan misyonerlerinden George'un, *"Bütün düvel-i muazzama sizinle beraberdir. İngiltere sizlere en yeni silahlardan göndermiştir"*[20] sözleri de gerçekleri bütün çıplaklığıyla anlatmaya yeterlidir. Ermeniler, 24 Ekim 1895'de başlayan Zeytun isyanında "İngiliz zırhlı ve askerlerinin kendilerini esaretten kurtarmak için gelmekte olduğu"[21] propagandasını yapmışlardır.

Ermeni isyanlarının Anadolu'nun her bir yanına yayılmasında Ermeni kilisesinin büyük etkisi olmuştur. Kilise; Ermeni milliyetçiliğini terörist eylemlerle desteklemekle kalmamış, ayrıca kutsal bir kurum olarak teröristleri de korumuştur. Hüseyin Nâzım Paşanın ifadesiyle Osmanlı Devletinde, *"Bütün Ermeni kiliseleri kanlı kâtillerle dolu birer fesat ocağı halindeydi."*[22] Kilisede çalınan çan hücum emriydi ve Bitlis'te olduğu gibi, isyanlar kiliselerde planlanıyor[23] ve kâtiller kiliselerde saklanıyordu.[24]

Ermeniler terör eylemleri için kendi din adamlarını kullandıkları gibi, Müslüman din adamı kimliğine de girdiler. Mevlevî Şeyhi kıyafetinde yakalanan komitecilere bile rastlandığı oluyordu.[25] Kumkapı gösterisini hazırlamış; Adana, Kilikya, Yozgat ve Merzifon taraflarındaki isyanların hazırlayıcısı olan meşhur komiteci Hamparsum Boyacıyan da, yakalandığında kendisini Derviş İbrahim Efendi olarak tanıtmıştır.[26] Ekim 1895'te Sivas'ta patlak veren isyanda da Ermeni tahrikçileri, hoca kıyafeti giyinmişlerdi.[27] Ermeniler, isyan başlatırken ya da Müslümanlara saldırmaya karar ver-

20 24 Temmuz 1931, No: 41.
21 18 Temmuz 1931, No: 35.
22 28 Ağustos 1931, No: 76.
23 24 Temmuz 1931, No: 41.
24 6 Eylül 1931, No: 85.
25 29 Ağustos 1931, No: 77, 30 Ağustos 1931, No: 78.
26 25 Eylül 1931, No: 104.
27 10 Ağustos 931, No:59.

diklerinde cuma gününü tercih etmişlerdir. Böylece; saldırdıkları insanların kendilerini hemen savunma imkânı bulamadan mümkün olduğunca çok zarar vermeyi hesaplamışlardır.

Ermeni komiteleri, Van vali muavini gibi, devlet hizmetindeki Ermeni memurlarından faydalanıyorlardı.[28] Buna karşılık, kendilerine destek vermeyen veya devlet taraftarı olan Ermenileri de "hain" oldukları gerekçesiyle sokak ortasında öldürüyorlardı. İki örnek olarak Haçik Efendi'nin[29] ve Kigork Ağa'nın[30] öldürülmeleri verilebilir.

28 9 Eylül 1931, No: 88.
29 16 Haziran 1931, No: 3.
30 26 Temmuz 1931, No: 43.

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası bir sorun haline getirilen Ermeni meselesi, kısa bir süre içerisinde isyan ve terör olaylarıyla da dikkat çekmiştir. Hüseyin Nâzım Paşanın Zaptiye Nâzırlığı yaptığı 1890–1896 yılları, Osmanlı Devletinde Ermeni isyanlarının çok tehlikeli boyutlara geldiği dönemdir.

Hüseyin Nâzım Paşanın yazımıza konu olan hâtıraları, daha önce hazırladığı iki rapordan daha farklıdır. Buradaki belgelerin bir kısmının diğer raporlarında da yer almış olması, anıların güvenilirliğini artırmıştır. Ancak, öncekiler resmi, söz konusu ettiğimiz hâtıralar daha sonra kaleme alındığı için, olaylar daha serbest bir şekilde ele alınmıştır. Dolayısıyla, herhangi bir baskı ve endişe söz konusu değildir. Bu durum, Osmanlı Devletinde âsayişle birinci dereceden sorumlu bir nâzırın ve aynı zamanda devlet adamlarının içinde bulundukları psikolojiyi ve çaresizliği yansıtması bakımından son derece önemlidir. Ermeni meselesiyle yakından ilgili devlet adamlarının belgelerle desteklenen hâtıraları, Ermeni isyan ve iddialarının gerçek yüzünün görülmesini sağlar.[31]

---

31 Biz bu yazıyı hazırladıktan sonra Nâzım Paşanın hatıraları yayınlandı. (Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım –Ermeni Olaylarının İçyüzü-, yayına hazırlayan: Tahsin Yıldırım, İstanbul, Selis Kitaplar, 2003, s. 320.) Ancak bazı eksikliklerin olduğu ilk anda fark edilmektedir Hüseyin Nâzım Paşanın yayınlanan anılarının nereden alındığı konusunda hiçbir açıklamaya yer verilmemiştir. Daha önemlisi; bizim bildirimize konu olan anılar; tarihsel değeri inkâr edilemeyecek belgelerle desteklendiği halde bu yayında eklerde de olsa verilmediği gibi söz de edilmemiştir.